

ДРУШТВЕНО РАСЛОЈАВАЊЕ У СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ РУДАРСКИМ ГРАДОВИМА*

Апстракт: У раду ће бити изложени резултати истраживања у којима је утврђено да је у српским средњовековним рударским градовима дошло до формирања градског елемента чији су припадници учествовали у раду већа која су управљала градским пословима.

Кључне речи: *јуріари, власнела, рударство, град, средњи век.*

Становништво српских средњовековних градова и његова структура били су и остали једна од незаобилазних тема српске историографије.¹ Недостатак изворне грађе која се односи на већи део српске средњовековне државе додатно отежава проучавање комплексног питања развоја друштва и његових појединих делова, као и њиховог места у држави која је у своје оквири инкорпорисала области са различитим традицијама баштињеним још од позне антике и раног средњег века. У периоду интензивног ширења државе Немањиха, под окриљем српске круне истовремено су се нашли приморски градови у којима се развија комунална аутономија и стари византијски градски и управни центри.

Тако се у приморским комунама попут Котора, Будве, Бара или Скадра у залеђу, у доба када се налазе у оквирима Србије, уобличује комунално уређење са мањом или већом аутономијом.² С друге стране, освојени византијски градови добијају потврду својих повластица у време цара Стефана Душана.³

Издавање градских повластица настављено је и у 15. веку, добу наглог привредног процвата и растуће турске претње, праћених реорганизацијом државне управе деспота Стефана Лазаревића.⁴ У времену новог таласа урбанизације и развоја већ постојећих градских центара регулише се положај становништва два тада најзначајнија српска града, престонице Београда и Новог Брда, највећег рударског центра.

Пре него што ће постати престоница Српске деспотовине, Београд је у дужим периодима током 13. и 14. века био у саставу Угарске и припадао групи „краљевских градова” којима је обично управљао владарев представник кастелан са одговарајућим органима локалне власти. У споразуму са краљем Жигмундом, град је крајем 1403. или почетком 1404. преузео деспот Стефан, који је убрзо потом издао своју Београдску повељу. Повеља није сачувана, а податке о њеном садржају пружа Константин Филозоф у 38. и 51. глави *Животописа Стефана Лазаревића десијога српског*. Њоме су становницима града додељене привилегије које су подразумева- ле личну слободу, слободу кретања, ослобођење од работа, право слободне трговине у земљи уз ослобођење од царина и право на међународну трговину у Угарској и околним земљама. Економске привилегије Повеље, иако подразумевају све житеље Београда, биле су пре свега намењене „најбогатијим људима”, које је деспот сабрао са свих својих страна и населио у граду. Према структури оновременог друштва под овом категоријом се пре свега подразумевају властела и трговци.⁵

Из истог периода потиче Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића, донет 1412. године, на чијем се крају налазе 23 члана од којих се 22 односе на рударе и њихов живот у Новом Брду.⁶ Према речима самог деспота написаним у уводу, Законик је издао пошто: „сабра се сав сабор градски и потражише од господства ми да им учиним закон о рупама што су имали за прве госпoде и светопо-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке „Etnogeneza Srba u srednjem веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије”, евиденциони бр. 47025.

¹ Овај проблем обрађује и доноси релевантну литературу: *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)*, Смедерево-Београд 1992; *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999; *Лексикон градова и тврђава средњовековних српских земаља*, Београд 2010.

² У приморским градовима јужног Јадрана од прве половине 12. до краја 14. века уобличио се посебно комунално уређење. М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003, 71. О овим комунама и њиховом уређењу види и: И. Синдик, *Комунално уређење Котора од прве половине XII до почетка XV столећа*, Београд 1950; Т. Raukar, *Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću*, *Historijski zbornik* 33-34 (1980-81), 139-209; L. Steindorf, *Stari svojci i nova doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana*, *Starohrvatska prosvjeta* 16 (1986) 141-152; S. Marković, *Statuta et leges civitatis Antibari (prilog proučavanju statuta medievalnog Bara)*, *Povijesni prilozi* 23 (2002) 19-42; *Средњовековни ситијини* Будве, Будва 1988 (Приредили М. Лукетић, Ж. Бујуклић); Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Budva 1988; L. N. Bassani, *Statuti di Scutari della prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469*, *Corpus statutario delle Venezie*, 15, Roma 2002; С. Ђирковић, *Превод повеље цара Стефана Душана граду Скадру, Ситијини српски архив* 6 (2007) 113-121.

³ У епохи Палеолога настале су чувене повеље којима су градови Јањина, Кроја, Фанарион у Тесалији и Монемија стекли широке економске и политичке привилегије. Љ. Максимовић, *Град у Византији*, Београд 2003, 62, 83. На ове градове се односи 124. члан Душановог законика, који гласи: „О хрисовуљима: градови грчки, које је заузео господин цар, што им је записао хрисовуље и простагме, што имају и држе до овога сабора, то

да држе, да и је сигурно и да им се не узима ништа". Н. Радојичић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, Београд 1960, 66, 123. Једна од потврђених повеља донетих пре издавања Законика јесте повеља граду Кроји, којом је, на молбу епископа, клира и властеле, краљ Стефан Душан потврдио повластице Андроника II. Оне су се састојале из права својине града над зимовиштима и другим земљама изван града, забране кефалији да од грађана тражи глобе, ангарије, порезе и царине и забране хапшење грађана без суда и истраге. Иако је оригинал повеље изгубљен, њен текст је сачуван у каснијем латинском преводу са грчког, у потврди краља Алфонса V Арагонског из 1457. А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 311–321.

⁴ Њоме се формирају нове административне јединице власти а установа кефалија замењује установом војвода. А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 252–253.

⁵ Ј. Калић, *Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића, Средњовековно право у Срба у оцлогу историјских извора*, Београд 2009, 189–197.

⁶ Одредбе које се односе на градско право има само сачувани ћирилични препис Законика (док их немају латинични), сачињен у Ђипровцу 1638, и турски превод који је пронађен у оквиру једног турског акта о Новом Брду из 1494. С. Ђирковић, *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*, Ново Брдо, Београд 2004, 168.

⁷ Превод текста према: Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића: превод и правна студија*, Београд 1985, 13.

⁸ Према мишљењу Николе Радојичића, ови чланови су само извод из Закона Новог Брда, види: Н. Радојичић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 29. С. Ђирковић је довео у сумњу хипотезу о постојању опширнијег законског текста који се односио на Ново Брдо. Према његовом мишљењу не може се говорити о постојању статута који би наликовао статутима приморских градова јер се српски рударски градови развијају у средини која је реципирала византијско право, док приморски градови егзистирају у некој врсти правног вакуума (рецепција римског права је била још у току), види: С. Ђирковић, *Латинични препис Рударског закона деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2005, 11–13; Исти, *Новобрдски законик*, 176.

⁹ В. Петровић, *Брсково, Лексикон градова и њихова средњовековних српских земља*, Београд 2010, 59–60.

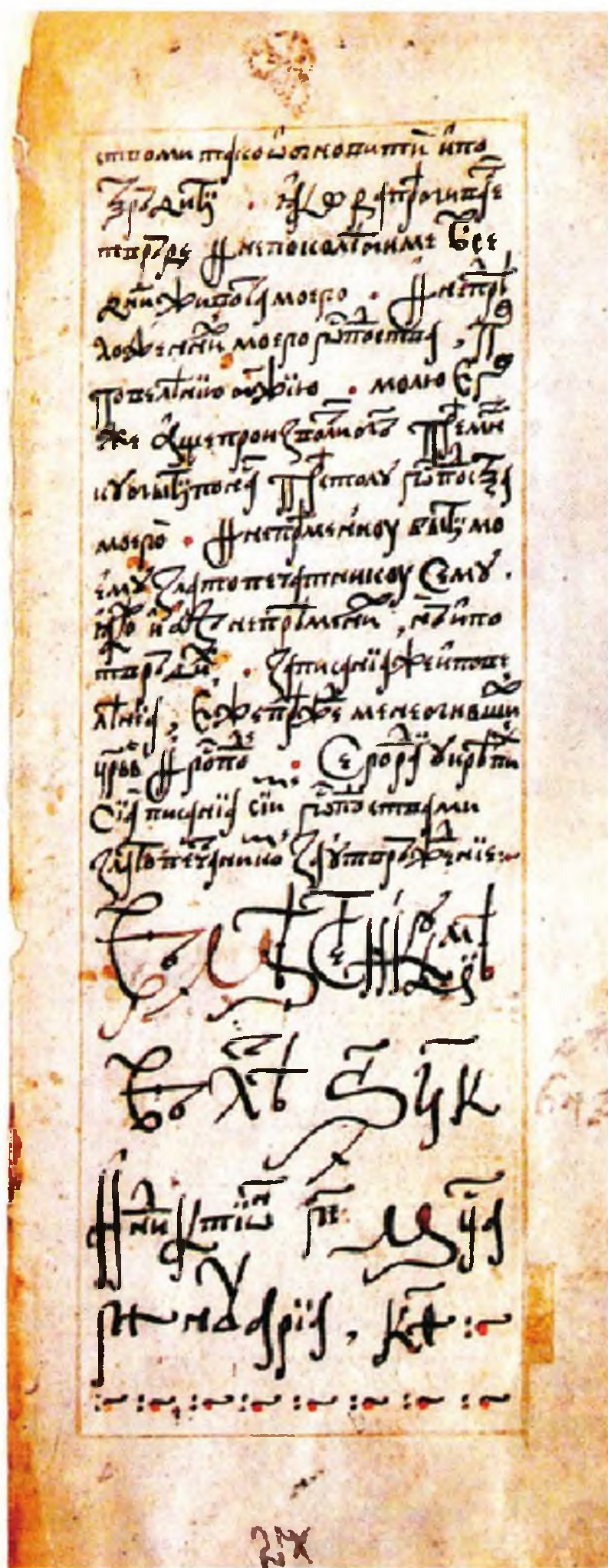
¹⁰ Текст одлуке је написан на доњој маргини f. 69 v. Которског зборника. У питању је забрана куповине вина из су-

Сл. 1. Новобрдски законик, рукопис, Архив САНУ, Стара збирка 465, л. 3 – почетак Законика, л. 19 – почетак Законика за Ново Брдо, Ново Брдо, Београд 2004, 166.

чившега ми господина родитеља кнеза Лазара...".⁷ Одредбе о градском праву доносе прописе о *исуњу*, глобама, надлежности судова, реду на тргу, мерама, обавезама продаваца, тарифи максималних цена, положају католика, обавези укњиже и праву и дужностима градских становника.⁸

Доношење Новобрдског законика представља врхунац у развоју српских средњовековних рударских градова, који је отпочео два века раније, још у време доласка Саса у Србију.⁹ Брсково, најстарије насеље за које се везују Саси, први пут се помиње у једној одлуци Градског већа у Котору, донетој 22. августа 1243. године.¹⁰ Уколико прихватимо претпоставку да су овај град основали саски рудари, њихов долазак на територију средњовековне Србије и започињање рударске експлоатације би се морали одиграти пре средине 13. века. Поменути документ у великој мери доводи у питање до сада уврежено мишљење о монголској најезди из 1241. године као главном узроку доласка Саса на Балканско полуострво, акту-

Сл. 2. Новобрдски законик, рукопис, Архив САНУ, Стара збирка 465, л. 26 – крај Законика са датумом, л. 2 – судије или рударски стручњаци и старешине, Ново Брдо, Београд 2004, 167.

ализујући теорију према којој су саски рудари позвани у Србију и насељени у одређеним местима ради унапређења рударске производње.¹¹

Становништво рударских градова представљало је посебну категорију у оквиру феудалног режима са правом на своје посебно уређење, чије устројство и развој можемо у великој мери реконструисати на основу сачуваних података о Брскову, првој саској општини са аутономијом, Сребреници, Новом Брду и Руднику. У насељима са саским уређењем, на челу градске управе налазио се кнез (comes), под чијом је јурисдикцијом било целокупно становништво града. Први по имену познати кнез у Брскову је сигурно саског порекла – comes Vreibergerus (Fabrigar), који се наводи као Пребегар у једној повељи краља Драгутина.¹² У познијем периоду кнезови се, као представници владара, јављају како у већим, тако и у мањим рударским насељима. Они су били помоћници кефалија а касније војвода, заповедника тврђаве и управника власи, у вођењу цивилних управних по-

седних области ради извоза у Брсково, којом се штитило српског тржишта. Види: Д. Синдик, О првом помену Брскова, *Историјски часопис* 56 (2008), 305–309. До објављивања ове одлуке Которског већа, сматрано је да се први помен Брскова налази у повељи краља Уроша I (1243–1276) Дубровчанима изdatoј 3. августа 1254. године. Текст повеље је објављен у: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, Београд – Сремски Карловци 1929, 19.

¹¹ Г. Чremoшник, је сматрао да су Саси позвани у Србију ради унапређења рударске производње и у том циљу насељени на одређеном месту. На основу сличности између немачког имена Briskowe и српског Брсково, он је закључио да је Брсково основано од стране првог колена исељеника из Немачке (Breisgau). Међутим, ова теорија о доласку Саса намеће извесне контроверзе. Наиме, Breisgau се налази у Швабији, па се логично намеће питање како то да је код нас „Сасин“, а и у Мађарској и Пољској, постао синоним за рудара? Аутор је истакао „две комбинације“. По првој, могло би се помислити да су се рударством у Breisgau бавили Саси, који су се касније доселили у Србију. По другој комбинацији, могуће је да је и код Немаца постојао назив Сасин као синоним за рудара. Исти аутор је за име comes Freiburgerius истакао „да није искључено да га он носи по граду Freiburg у Breisgau-у“, док је за име Heinz de Biberanis истакао да презиме ове особе указује на место Биберах у Шварцвалду, које лежи у самој близини Брајсгауа, око 40 км од Фрајбурга. Видети Г. Чremoшник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933, 7–10, 14, нап. 1. Осврћући се на изнету теорију В. Ђоровић је истакао: „Г. Чremoшник, мислим, да иде сувише далеко, када овако апсолутно тврди о непосредном доласку Немаца у Србију, искључујући њихово дуже задржавање у Угарској. Посредовање Угарске и њених многобројних немачких рударских насеља мени се чини као једино могуће објашњење не само са културног и историјског, него и са географског гледишта. Кад су 'Саси' већ дошли у Србију онда је нови прилив њихових сународника, после узајамних обавештења, могао постати и непосредан.“ Видети В. Ђоровић, Брсково, *Гласник Српског географског друштва* 21 (1934) 44–45. Ипак Г. Чremoшник је остао при својој тврдњи истичући „да је ствар тако једноставна и тако јасна, да нико у њу није веровао.“ Г. Чremoшник, *Nekoliko napomena o Brskovu i Kragujevačkoj ostavi*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 14 (1959) 9.

¹² Г. Чremoшник, *Канцеларијски и нотаријски списи 1278–1301*, Београд 1932, 36, 92. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/1, 3.

¹³ У Сребреници функцију кнеза су обављале искључиво личности које

су по занимању биле трговци. Види: Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница, XIV–XV вијек*, Београд 2010, 124–125.

¹⁴ А. Веселиновић, Владарско и комунално у градовима Деспотовине, *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)*, Смедерево–Београд 1992, 128.

¹⁵ Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, VI, Zagreb 1908, 539: *civis Briscoensis*, мисли се на Хајнца де Бибаниса (документ је из 1285. године).

¹⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писма Србије, Босне и Дубровника*, I, Београд 2011 (приредили В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик), 274. За ову повељу изражено је мишљење да никад није имала правну снагу, тј. да је садржавала жеље Дубровчана које краљ Драгутин није усвојио. У том случају кнез Брскова би у то доба имао јурисдикцију и над Дубровчанима.

¹⁷ Љ. Стојановића, *Српске повеље и писма*, I/1, 34, датирана после 1282. године. У каснијим повељама српских владара издаваних Дубровчанима често се помињу Саси: Љ. Стојановића, *Српске повеље и писма*, I/1, 34, 37, 121, 137, 151, 201. Љ. Стојановића, *Српске повеље и писма*, I/2, 14.

¹⁸ С. Ђирковић, Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку, *Работници, војници, духовници: друштва средњовековној Балкани*, Београд 1997, 189; Исти, Почети социјалне хијерархије код Срба, *Годишњак за друштвену историју* 1/3 (1994) 228–229. Т. Raukar, нав. дело, 180–183.

¹⁹ Пургари су забележени и у Подзвонку и Горажду, насељима која нису била везана за рударство, што указује на ширење градске аутономије уобличене по обрасцу рударских градова. С. Ђирковић, *Неоспаварена аутономија*, 270.

²⁰ Д. Ковачевић-Којић, *Сребреница*, 124.

²¹ М. Динић, За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 472.

²² Д. Ковачевић-Којић, *Сребреница*, 123–124.

²³ Д. Ковачевић-Којић, *Градски животи у Србији и Босни (XIV–XV вијек)*, Београд 2007, 307; Д. Ковачевић-Којић, *Сребреница*, 125.

²⁴ Део 18. члана у преводу Б. Марковић гласи: „ко ли се нађе од градске властеле, осим војводе и кнеза, или цариника, за царину господареву убивши сиромаша господарева, да плати глобе господару 100 перпер”. Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 23.

Сл. 3. Прстен, инв. бр. 3644, Народни музеј, Београд

слова у граду. По свему судећи и њих је постављала централна власт, а уколико су их и бирали грађани, највероватније их је морао потврдити владар. За разлику од Сребренице¹³, у којој дужност кнеза обављају Дубровчани, у Новом Брду није познат ни један случај да је кнез био Дубровчанин. У време Деспотовине своје кнезове су имали и Трепча, Јадар, Црнча, Зајача, Вишеград и Заслон.¹⁴

Писмо које је брсковски кнез Фрајбергер упутно, у своје име и у име свег народа града (*comes Vreiberbergerius et totus populus eiusdem civitatis*), извесним Дубровчанима, указује на чињеницу да су, бар у првим деценијама аутономије, у управи Брскова учествовали сви његови становници. У истом периоду поједини становници Брскова означавани су у латинским документима термином *civis*.¹⁵ Формулација *et totus populus eiusdem civitatis* указивала би да у Брскову још увек није дошло до социјалног раслојавања у оквиру саског дела становништва које је собом донело и утемељило уређење по узору на уређење саских градова у остатку Европе. Ко је чинио *populus* Брскова и да ли се ова формулација односила само на саско становништво, није јасно. Податак из повеље краља Драгутина у којој стоји: „и Пребегар да не влада над њима”¹⁶ (мисли се на Дубровчане), говорио би да је кнез до тог тренутка највероватније имао судску јурисдикцију над целокупним римокатоличким становништвом града. Издвојеност саске заједнице у том периоду огледала се и у постојању мешовитих судова који су решавали спорове Саса са Дубровчанима.¹⁷

Низ извора указује да друштвена стратификација, која је захватила приморске градове током 14. века, није мимоишла ни рударска градска насеља у средњовековној Србији. Корак ка формирању и затварању једног посебног слоја, градске властеле (*maiores, seniores, nobiles cives*) у приморским комунама било је успостављање посебних већа, која су потиснула и заменила скупштине свих становника.¹⁸ Градска већа у којима је била оличена градска аутономија, налазимо и у саским насељима. Њих су чинили пургари, за које немамо поуздане податке како су бирани и колико су дуго обављали своју дужност.¹⁹ У Сребреници градско веће састављено од 12 пургара, укључујући кнеза, а касније и војводу, обавља-

Сл. 4. Пар наушница, инв. бр. 3645, Народни музеј, Београд

ло је више градских послова. У њихову надлежност спадали су судски и управни послови, као и извршна власт.²⁰ Чланови већа припадали су властели, што се може видети из једног уговора састављеног 1423. године, у којем између осталог пише: „E tuto questo avemo fato chon guarentizia de voivoda Bogdan e chon chonte Dobruscho e de Vochosau purgar e de Radiuoi purgar e de Diuoie purgar e de Nichut purgar e chon altri gentilhomini secondo la usanza de Srebreniza e sopra questo la bola del luogo avemo posto.”²¹

Током 14. века долази до постепеног нестајања саског етничког елемента у нашим рударским насељима и његовог стапања са домаћим становништвом које узима учешће, како у рударским пословима, тако и у управљању насељима са саским уређењем. Већ од друге половине 14. века као пургари у Сребреници срећу се и домаћи људи чиме долази до постепеног мењања састава градског већа. У складу са овим процесом, саски суд *curia Teutonicorum* се претвара у *curia Sclavorum* или *curia purgarorum*, односно српски суд у Сребреници.²²

Поменуте промене у саставу градских већа указивале би на интензивну друштвену мобилност у оквиру рударских градских насеља. С друге стране, неки од извора указују, готово недвосмислено, на истовремено одвијање процеса друштвене стратификације, који можда није био заокружен стварањем затвореног слоја градског патрицијата, али који је издвојио изванредан број породица које ће у највећој мери учествовати у управљању појединим урбаним заједницама. Тако три најзначајније дубровачке породице у Сребреници, Гучетић, Соркочевић и Гундулић, припадају дубровачком патрицијату и играју водећу улогу и у Дубровнику 15. века. Истовремено дубровачка грађанска породица Латиница даје највећи број кнезова у Сребреници.²³

Паралелно са формирањем управног апарата, у оквиру градског становништва образује се посебан слој угледних и истакнутих појединаца и породица о чијем постојању сведочи низ извора. Најзначајнији од њих је свакако Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, у чијем се додатку, који се односи на Ново Брдо, изричито помиње градска властела.²⁴ Властела се истиче, не само по свом друштве-

²⁵ Тако челник Радич Поступович има рударске рупе и топионице. М. Спремић, *Десетог Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 751–753.

²⁶ М. Спремић, *Десетог Ђурађ Бранковић*, 515, 660–663.

²⁷ М. Динић, *За историју рударства I*, 471, 473; М. Динић, *Из Дубровачког архива, I*, Београд 1957, 67.

²⁸ У нотарским књигама Котора поред имена патриција нема, иначе другде обавезне, титуле сер. М. Антоновић, *Град и жупа Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, 85.

²⁹ С. Ђирковић сматра да је у писму које је настало 25 година после пада Новог Брда и које је било упућено необавештеној личности, аутору писма било у интересу да повећа ранг лица која препоручује. С. Ђирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни, Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 269.

³⁰ М. Динић, *Третица у средњем веку*, Српске земље у средњем веку: историјско-географске студије, Београд 1978, 408.

³¹ М. Динић сматра да је искључено да се *zentilhomini de Rudnich* односи на становнике Рудника који су се издигли изнад осталих и образовали градски патрицијат. Према његовом мишљењу, реч властела је највероватније употребљена у етимолошком значењу и означава оне који имају власт у Руднику. У исто време он, не искључује ни могућност да је у питању српска властела, настањена у месту, која је са кнезом имала удела у управи. М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, II, Из српске историје средњег века*, 569–570; М. Динић, *Четири средњовековна писма, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 17 (1937), 234. Према мишљењу М. Спремића „*Zentilhomini de Smederevo*”, „*Zentilhomini de Novamonte*”, „*Zentilhomini de Rudnich*” у дубровачким изворима су сигурно властела, јер племићем никад не би био називан неког ко то заиста није био. М. Спремић, *Десетог Ђурађ Бранковић*, 753.

³² Љ. Стојановића, *Српске јовеље и писма, I/2*, 431–433. О овом судском спору види: М. Динић, *За историју рударства, I*, 471.

³³ О археолошким истраживањима спореденим на Новом Брду и средњовековним налазима погледати: И. Здравковић, *Ново Брдо. Радови извршени 1952. године, Старијар V–VI* (1954–1955), 251–264, 258. И. Здравковић, Д. Јовановић, *Ново Брдо. Радови извршени 1954. године, Старијар V–VI* (1954–1955) 280–282. Е. Чершков, „Сашка црква” код Новог Брда,

Старијар VII–VIII (1956–1957), 338–340; Р. Љубинковић, М. Ђоровић-Љубинковић, Катедрала и Сашка црква, Ново Брдо – цркве, *Археолошки преглед* 4 (1962), 268–269; М. Ђоровић-Љубинковић, Ново Брдо – средњовековни град, *Археолошки преглед* 11 (1969); Иста, Археолошки и историјски значај налаза српског средњовековног новца на Новом Брду, *Зборник Народног музеја* V (1967) 261–270, 261–262. В. Јовановић, *Ново Брдо, средњовековни град*, Ново Брдо, Београд 2004, 106–114; Е. Зечевић, *Накити Новог Брда*, Београд 2006; Е. Зечевић, *Накити Новог Брда*, Ново Брдо, Београд 2004, 182–221.

³⁴ У близини Св. Николе (Св. Петке), код некадашње Гускине чесме на Варош ђадини или Варош кале, налази се Црква Св. Богородице. Јужно од цркве, на Варош ђадини према селу Бостане, на месту Јовча, налазе се остаци мање једнобродне цркве са полукружном апсидом. Грађевина слична овој налази се и на Грозичевцу, источно од града. Поред ње се налази старо српско гробље и темељи још једне зграде, вероватно исто цркве. На падини испод цркве Јовче, у правцу југоистока су остаци зидова и темеља три проушене цркве, на локалитету Сарблица или Саборница. Поред старог градског ђућа за Ново Брдо, наспрам јужне куле, на месту које мештани зову марков Крсти или Маркове цркве налазе се две цркве и гробље. По предању, једна од ових цркава је била католичка. Рушевине цркве налазе се и на падини изнад села Извора и у селу Крње Гувно. И. Здравковић, *Ново Брдо. Радови извршени 1952 године*, 258.

³⁵ Према мишљењу В. Кораћа, постоји могућност да је ова грађевина била црква доминиканског или фрањевачког манастира. В. Кораћ, *Грађињска школа Поморја*, Београд 1965, 101–102. Међутим, у различитим изворима за ову цркву се не везује постојање неког манастира. С друге стране, М. Такач је мишљења да ова црква нема своју паралелу на балканском полуострву и да припада традицији немачког градитељства. М. Takács, *Sächsische Bergleute im mittelalterlichen Serbien und die „sächsische Kirche“ von Novo Brdo, Südostforschungen* 50 (München 1991) 53–54.

³⁶ Е. Чершков, „Сашка црква“ код Новог Брда, 338–340; Р. Љубинковић, М. Ђоровић-Љубинковић, *Катедрала и Сашка црква, Ново Брдо – цркве*, 268–269; М. Ђоровић-Љубинковић, Археолошки и историјски значај налаза српског средњовековног новца на Новом Брду, 261–270, 261–262. В. Јовановић, *Ново Брдо, средњовековни град*, 106–114.

³⁷ Више примерака прстења истог облика, израђеног од сребра пронађено је у гробовима ове цркве. Из Саш-

Сл. 5. Прстен, инв. бр. 3602, Народни музеј, Београд

ном положају, већ и по богатству у градовима деспота Ђурђа, који постају многљуднији него икад раније. У Смедереву је најистакнутији слој становништва чинило феудално племство окупљено око деспотовог двора, које још од друге половине 14. века показује склоност ка животу у граду а током 15. века почиње да се бави трговином и рударством, попут властеле у осталим деловима Европе.²⁵

Средином 15. века, а нарочито након пада Солуна 1430. године, посебно место у оквиру градског племства имају грчке избеглице. Најпознатије су свакако новобрдске породице Анђела и Кантакузиновића, чији ће чланови одиграти значајну улогу у политичком и економском животу не само Деспотовине, већ и Османског царства у првим деценијама након пада Смедерева.²⁶

С друге стране, извори на латинском бележе властелу у Новом Брду као *maiores civitatis, domini anciani* а 30-их година 15. века као пургар наводи се извесни *ser Antoni de Spalato*.²⁷ Да овај угледни становник Новог Брда није био једини од новобрдских грађана који је носио племићку титулу *ser*²⁸, сведочи и писмо које је пола века касније упућено из Дубровника војводи од Фераре. У њему један дубровачки властелин препоручује двојицу експерата у рударској вештини, од којих је један *ser Nicola Change*, а други *ser Gan Lapor*.²⁹ Овај потоњи, Јован Грубановић звани Лапор, пословао је и у Трепчи, где је неко време био кнез.³⁰

Градска властела је забележена и у Сребреници и Руднику, као *zentilhomini* или *gentilhomini*. Тако се у уговору писаном 1457. у Руднику дубровачки грађанин Ђурађ Рапшић, са своја два сина, одрекао једног свог поседа поседа у корист рођака и то у присуству четири Дубровчанина као сведока и рудничког скупа који су сачињавали кнез и властела рудничка (*la congregation de Rudnich, zoe conte Oliuero Chossereuich et zentilhomini de Rudnich*).³¹ Постојање градске властеле у Сребреници посведочено је и у списима у вези са једном парницом вођеном пред судом који су чинили војвода Милош и Јакета, брат кнеза Николе, с властелом. На основу коначне пресуде, која је донета 29. новембра 1457. године, може се закључити да су сребренички „официјали” исто што и властела, тј. пургари.³²

О формирању економски и политички моћног слоја у оквиру становништва појединих градова, уз писане изворе, сведоче и резултати археолошких ископавања у Новом Брду.³³ Међу најзначајнијим до сада истраженим објектима, свакако се истичу две сакралне грађевине, Саборна црква, тзв. *Катедрала*, и *Сашка црква*.³⁴

Сашка црква, која се у изворима помиње као *Santa Maria de Nouomonte in Dogni Targ*, потиче из средине 14. века.³⁵ Остаци ове католичке богомоље заједно са једном троделном, по свему судећи, стамбеном зградом, бунаром и заштитним зидом

Сл. 6. Прстен, инв. бр. 5046, Народни музеј, Београд

чине јединствен комплекс, изван простора који је обухватало негдашње подграђе и тврђаву Ново Брдо и стоји у непосредној вези са средњовековним насељем Доњи Трг код села Бостане. У цркви су, као и у *Кашедрали*, откривене гробнице угледних грађана, које су прекривене добро обрађеним плочама.³⁶ Из ових гробница потиче већи број налаза од којих треба истаћи златан прстен са главом у виду високог лежишта у облику вишелатичног цвета.³⁷

Судећи према остацима Саборне цркве, који се налазе на узвишењу у некадашњем подграђу, ова грађевина, једна од највећих у нашем средњем веку, са пространим нартексом и тробродним централним делом, својом монументалношћу (димензије 30,3 x 10,1 m), а посебно занатски савршено израђеним разнобојним фасадама, може се поредити само са најзначајнијим владарским задужбинама 14. века, Бањском, Дечанима и Светим Арханђелима код Призрена. Према мишљењу М. Ђоровић-Љубинковић, на месту Саборне цркве се првобитно налазила мања црква са некрополом ограђеном зидом, која је уклопљена у нову цркву, највероватније као асиметрични јужни брод.³⁸ С друге стране, Ђ. Боковић сматра да је црква проширена са источне стране, при чему је уништена плитко фундирана олтарска апсида првобитне цркве. Западни део цркве, издужене правоугаоне основе са просторном структуром уписаног крста, био је надвишен централним кубетом и са два мања кубета на западној страни, где су три лука, подухваћена са два мања стуба од брече, формирали неку врсту унутрашњег нартекса.³⁹

Новобрдска *Кашедрала* је несумњиво била градска црква, прва таква утврђена и истражена у континенталном делу средњовековне српске државе.⁴⁰ Сазидана је најраније у трећој четвртини 14. века, док су веће преправке вероватно извршене после 1444. године.⁴¹ У њој је, још у току градње, озидано двадесет гробница, за које се претпоставља да су припадале најугледнијим новобрдским породицама, највероватније ктиторима.⁴² Судећи према гробу 236, нађеном поред саме часне трпезе, у коме су била сахрањена два наша архиепископа, она је постала и привремено црквено средиште липљанско-грачаничких архиепископа.⁴³

Након пада Новог Брда, Саборна црква је претворена у цамију. Пре постављања првог пода цамије, гробови у њој су опљачкани и насути шутом. Иако су, услед тога, налази у гробницама малобројни, они ипак указују на висок статус покопаних покојника. У шуту су пронађени многобројни уломци керамике и стакла, око 300 комада сребрних дугмета од којих је већина позлаћена, као и траке које су украшавале одела и ојачавале рубове. Оне су редовно покриване сребрним и „златним” жицама, те припадају скупоценом златотканом текстилу. Са-

ке цркве потичу и три прстена која припадају другом типу, омиљеном крајем 14. и у 15. веку. Овај тип се одликује масивношћу и мање-више истакнутом главом, нешто профилисаног врата, често богато украшеног, пронађено је неколико шупљих лунуластих наушница датованих у 15. век. Е. Зечевић, *Накић Новој Брда*, Ново Брдо, 198, 202.

³⁸ Наведене димензије се односе на унутрашњост цркве. М. Ђоровић-Љубинковић, Археолошки и историјски значај налаза српског средњовековног новца на Новом Брду, *Зборник Народне музеја V* (1967) 262–264.

³⁹ Ђ. Бошковић, Археолошка истраживања Новог Брда, *Велика археолошка налазишта у Србији*, Београд 1974, 106.

⁴⁰ Сем у Новом Брду, средњовековне градске цркве су установљене и археолошки истраживане у Смедереву, Трговишту и Руднику. О томе више са старијом литературом: М. Цуњак, Некропола у југоисточном делу Великог града Смедеревске тврђаве, *Саопштења* 27–28 (1995–96), 173–193; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава, новија истраживања*, Смедерево 1998; М. Поповић, Ка проблему средњовековних цркви Смедеревског града, *Старијар* 50 (2000), 201–219; Д. Црнчевић, О могућој првобитној функцији цркве Успења Пресвете Богородице у Смедереву, *Историјски часопис* 54 (2007), 63–91; В. Јовановић, Д. Минић, С. Ерцеговић-Павловић, Некрополе средњовековног Трговишта, *Новојазарски зборник* 14 (1990), 19–44; Д. Радичевић, Ј. Ђорђевић и А. Цицковић, Прелиминарни резултати археолошких истраживања на Руднику у 2009. години, *Зборник радова Музеја рудничко-џаковској краја* 5 (2009) 7–20; Д. Радичевић, Ј. Ђорђевић и В. Ђорђевић, Археолошка истраживања на Руднику у 2010. години, *Зборник радова Музеја рудничко-џаковској краја* 6 (2011), 7–19.

⁴¹ М. Ђоровић-Љубинковић, Археолошки и историјски значај налаза српског средњовековног новца на Новом Брду, 263–264.

⁴² Испод два слоја турског пода нађене су зидане гробнице дубине 2,5 метра и гробнице усечене у стени. Зидане гробнице су биле, изгледа све, а свакако један већи део, зидане заједно са црквом. Оне су озидане на свим местима где је неправилна стеновита подлога то дозвољавала. На оним местима где је било више слободног простора, гробнице су зидане у групама, неоспорно једновремено. Овакво коришћење земљишта указује на рано зидање гробница, вероватно заједно са црквом. Између озиданих гробница укопавани су гробови у стени, по свему судећи пошто је црква сазидана. М. Љубинковић-Ђоровић, Археолошка ископавања на Новом Брду, *Старијар* 9–10 (1958–1959), 325.

⁴³ У гробу су нађена два српска новца: један кнеза Лазара, други деспота Ђурђа. На основу историјских извора, знамо да се у 16. веку липљански односно грачанички митрополити називају и новобрдским. М. Ђоровић-Љубинковић, Археолошки и историјски значај налаза српског средњовековног новца на Новом Брду, 266–267.

⁴⁴ Након уклањања првобитног пода цркве, Турци су опљачкали гробнице, разбацујући кости у њима, а затим их испунили шупом и прекрили новом подном облогом. М. Љубинковић-Ђоровић, Археолошка ископавања на Новом Брду, 325–326, 329–331.

⁴⁵ М. Љубинковић-Ђоровић, Археолошка ископавања на Новом Брду, 329–331.

⁴⁶ Прстен има танку карику са осмостраним дубоким лежиштем за камен. Е. Зечевић, *Накић Новој Брда*, Ново Брдо, 198.

⁴⁷ У гробу су сахрањене три особе. Преко мушког скелета, накнадно су укопане женска одрасла особа и, у висини њених груди, девојчица. Женски прстен је необичне израде која указује на западно порекло и излази из оквира прстења карактеристичног за радионице Новог Брда. Танка карика украшена ситним искуцавањем носи главу у облику „узенгије“. Иако није пронађен аналогни пример, пречага на глави је вероватно носила камен у виду бисерне перлице или слично. Уз овај прстен, у истом гробу су пронађене и златне лунуласте дечје наушнице и дечји позлаћени прстен. Наушнице су израђене у техници ливења са искуцавањем и представљају прелазни облик ка најлепшим примерцима луксузних наушница овог типа. Исто, 206.

⁴⁸ Највећи број налаза у гробовима порте представљају једноставне бронзане бурме у облику алки. Исто, 194, 198, 202.

⁴⁹ Е. Зечевић, *Накић Новој Брда*, 103–105; М. Ђоровић-Љубинковић, Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији, *О кнезу Лазару: научни скупи у Крушевцу 1971*, Београд 1975, 176.

⁵⁰ Како је у овом гробу пронађен полудинарац деспота Ђурђа, атрибуција овог прстена породици Лазаревић није сигурна. М. Ђоровић-Љубинковић, *Представе грбова на прстењу*, 176.

⁵¹ Ово дугме је након проналаска нестало. Слична њему су сребрна дугмета на хаљини кнеза Лазара, на којима је представа кациге са роговима, грба Лазаревића. Хералдички знак двоглавог орла се искључиво везује за чланове породице Немањић и у употреби

Сл. 7. Ново Брдо, Документација Археолошког института, инв. бр. 869

Сл. 8. Ново Брдо, Документација Археолошког института, инв. бр. 869

Сл. 9. Ново Брдо, Документација Археолошког института, инв. бр. 869

мог текстила је пронађено мало, и то неколико фрагмената свиле, брокатне подлоге, танког ланеног и свиленог платна.⁴⁴ У гробницама у централном делу цркве од накита пронађена су само два прстена и једна минђуша.⁴⁵ Прстен из гробнице бр. 50, заједно са налазима из гроба бр. 97, представља један од ретких примерака новобрдског златног накита.⁴⁶ У поменутом гробу бр. 97, који се налази у ђаконикону, а који је остао нетакнут и преко кога је прешао млађи турски зид из фазе обнове у 17. веку, потичу женски златни прстен, дечије златне минђуше и позлаћени дечији прстен.⁴⁷ Известан број интересантних налаза накита је из гробова у порти.⁴⁸ Међу њима се издвајају три прстена са хералдичким ознакама. Хералдичке представе кациге са роговима, које се везују за породицу Лазаревић, налазе се на два прстена. Један је пронађен у гробу бр. 650, док се други везује за неки од уништених гробова у порти.⁴⁹ Овој групи прстења можемо придодати и прстен пронађен у самој катедрали, у интактном гробу бр. 96, усеченом у стену, који носи представу штита изнад кога су рогови.⁵⁰ У порти, у земљи ван гробова, пронађено је златно дугме у облику полулопте са урезаном представом двоглавог орла.⁵¹ Релативно бројни налази новца деспота Стефана и деспота Ђурђа у гробовима ове некрополе указују на интензиван развој новог брда у њихово време.⁵²

Несметан развој рударских градских насеља трајао је све до 15. века а пратио га је процес формирања слоја најбогатијих грађана као значајних носилаца локалне власти. Османско освајање српских средњовековних градова представљаће прекретницу у урбаном животу ових простора а одразиће се и на друштвену структуру рударских градских насеља.⁵³ Један део градског становништва, нарочито у рударским центрима, ипак се уклопио у нови режим успостављен након пада српске средњовековне државе.⁵⁴ Многи припадници овог најпредузимљивијег слоја имаће удела у изузетно профитабилним пословима везаним за рударску производњу и трговину током друге половине 15. века и у 16. веку.⁵⁵ У исто време, значајан број правних институција везаних за српске, пре свега рударске, средњовековне градове биће уткан у османско друштво.⁵⁶

је од друге четвртине 14. века. Ранија употреба ове представе, након нестанка Немањића, везује се за породице које су биле у сродству са Немањићима – Лазаревиће и Бранковиће. М. Ђоровић-Љубинковић, *Представе грובה на Њрсџењу*, 179–181.

⁵² М. Љубинковић-Ђоровић, *Археолошка ископавања на Новом Брду*, 325–326, 329–331.

⁵³ Приликом заузимања Новог Брда султан Мехмед Освајач (1451–1481) одличније људе и грађане је убио, а остало становништво као ни њихову имовину није дирао. Јаничарево успомени или турска хроника, *Сјоменик САН* 107 (1959), 118. Треба нагласити да је Ново Брдо по осамнском попису из 1498–1499. године још увек српски хришћански град. Већина од 38 махала носи називе према свештеницима или цркви; видети Н. Филиповић, *Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI вијека, Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине* 6 (1954), 63–85, 71.

⁵⁴ Речит пример судбине једног угледног Новобрђанина је судбина Јање Кантакузинића. Видети Ђ. Сп. Радјичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, 234–245; И. Божић, *Колебање Махмуд-паше Анђеловића*, *ПКИФ* 41, св. 3–4 (1975), 159–171.

⁵⁵ Велики број закупаца рудника у Руднику, Новом Брду, Трепчи, што сигурно показује њихову економску моћ, припада српском градском хришћанском становништву, видети С. Катић, *Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку, Историјски часопис* 55 (2007), 133–155, 142–143. С. Катић, *Закуп Рудника и хасова Трепче 1585. године, Мешовића грађа* 31 (2010) 109–121, 113–114. С. Катић, *Кованица на монети во Кратово за време владањето Сулејман I величествениот (1520–1566), Гласник Института за национална историја* 54 1–2 (2010), 67–80.

⁵⁶ М. Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним споменицима, Историјски часопис* 3 (1951–1952), 67–84. М. Беговић, *Наши правни називи у турским споменицима, Глас САНУ* 250 (1961), 27–38. Д. Бојанић, *О новобрдској госпоштини, Историјски часопис* 29–30 (1982–83), 117–129.

Vladeta Petrović

SOCIAL STRATIFICATION IN SERBIAN MEDIAEVAL MINING TOWNS

Summary

Development of mediaeval mining towns, as a special type of Serbian mediaeval town settlements, began with the arrival of Saxons in Serbia. They brought the principles of town autonomy and their special mining right. In the settlements with Saxon order, during the 14th and 15th centuries, apparently there was a process of social stratification when the most reputable families stood out from the town population. The confirmation of establishment of a special layer of the most reputable citizens among which we can recognize city noblemen can be found in several written sources that refer to the mining centres of Rudnik, Srebrenica and Novo Brdo. They also mention *boni omeni de Rudnich*, *zentilhomeni de Rudnich*, as well as *maiores* and *anciani* in Novo Brdo. The members of the town noblemen participated in the work of city councils that reflected the town autonomy of the settlement with Saxon order. The council in Srebrenica consisted of 12 civilians and there are no reliable data about their election and how long they performed their duty. However, on the basis of a verdict delivered on the 29 November 1457, it can be concluded that the Srebrenica "officials" were the same as gentry, i.e. civilians. The process of establishment of the town gentry is confirmed by the archaeological material from the largest and most important Serbian mediaeval mining town of Novo Brdo. One of the most important buildings investigated so far is the cathedral church. As already as during its construction, certain families from Novo Brdo reserved the place for their tombs in it. The existence of 20 tombs built in advance undoubtedly point to a large number of endowers, apparently citizens of Novo Brdo, who, as significant holders of power in the town and a new class that was establishing itself, began the great undertaking of construction of the largest town church.